

تحلیل و ارزیابی تغییر و تحولات شهرنشینی در کشورهای جهان سوم مطالعه ی موردی: کشور هندوستان

الهام تقی زاده

دکتر حمیدرضا وارثی

چکیده

مطالعه و بررسی تاریخ شهرنشینی در کشورهای مختلف دنیا، یکی از ابزارهای مفیدی است که می‌تواند ما را با روند تغییر و تحولات این پدیده در حوزه‌های مختلف جغرافیایی آشنا نماید. یکی از این کشورها، هندوستان است که شواهد باستان‌شناسی حاکی از یک تاریخ طولانی مدت در امر یکجانشینی و شهرنشینی در این منطقه است. به نظر می‌رسد که این کشور در روند شهرنشینی خود، فراز و نشیب‌های متعددی را پشت سر گذاشته است. روش تحقیق در پژوهش حاضر از نوع توصیفی - تحلیلی بوده و اطلاعات مورد استفاده به صورت عمده از اطلاعات مندرج در وبسایت سازمان سرشماری هند برگرفته شده است. مبنای تقسیم بندی شهرها در جامعه ی آماری این تحقیق، بر اساس استاندارد سازمان ملل که حداقل جمعیتی آن ده هزار نفر است. ابزار تجزیه و تحلیل، اطلاعات نرم افزار EXCEL است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد علی‌رغم اطلاعات جهانی ارائه شده درباره ی این کشور، نرخ رشد بالای جمعیت؛ نرخ شهرنشینی در این کشور پایین است. اگر چه روند شهرنشینی در این کشور، دارای پتانسیل‌ها و قابلیت‌های بالایی است؛ وجود نابرابری‌های شدید منطقه‌ای تا حدودی این مسأله را به چالش می‌کشد. لذا اجرای راهبردهای منطقه‌ای در راستای متوازن سازی در حوزه ی مورد مطالعه می‌تواند به عنوان راه‌حلی کاربردی پیشنهاد گردد.

کلید واژه ها: شهرنشینی، الگوی توسعه، جهان سوم، هندوستان.

*Email: h.varesi@geo.ui.ac.ir

**Email: elhamtagizade@yahoo.com

مقدمه

امروزه اغلب جمعیت دنیا در شهرها ساکن اند و شهری شدن به عنوان یک پدیده ی غالب اسکان زندگی بشر، همواره با روندی رو به رشد ادامه داشته است. به طور کلی شهری شدن فراتر از نواحی شهری بوده و در جهان سوم به صورت مهاجرت از روستا به شهر تعریف شده است که این امر در مورد هندوستان که با روند کند شهرنشینی مواجه بوده است و اکثریت جمعیت شهری آن در شهرهای با بیش از ۱۰ میلیون نفر ساکن اند، صادق است. در کشور هند جمعیت پذیری شهرها، معلول عوامل مختلفی چون تسلط تاریخی بیگانگان برای بدست آوردن بنادر این کشور، مهاجر پذیری و صنعتی شدن این شهرها نسبت به سایر شهرها و عقب ماندگی سایر شهرها بوده است. در این کشور از یک طرف، مادر شهری شدن که روند قاطعانه ی خود را هم چنان ادامه می دهد و از طرف دیگر، توزیع مکانی کارخانه ها و ارتباطات بازارهای تجاری شهری با یکدیگر، سبب شکل گیری کریدورهای شهری و توسعه ی آن شده است. با این حال در این کشور، پرتراکم ترین شهر در سال ۲۰۱۰، ایالت دهلی با جمعیتی معادل ۲۲/۲ میلیون سکنه برآورد شده است؛ ولی این کشور نسبت به سایر کشورهای دنیا، کشوری روستایی محسوب می شود که عوامل مختلفی همچون آب و هوای ملایم و حمایت از صنایع مرتبط با کشاورزی، سبب نگه داشت جمعیت در این نواحی شده است. با وجود این که منابع معتبر در این زمینه بسیار محدود بوده، سعی شده است بر اساس اطلاعات موجود، به بررسی موضوع پرداخته شود.

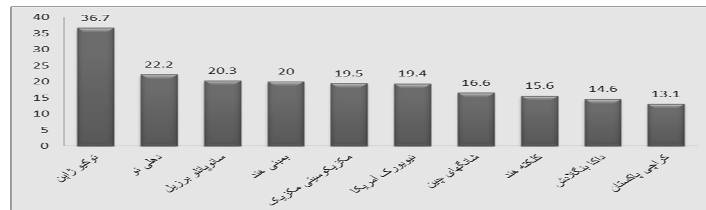
پیشینه ی تحقیق

ایمان، در مقاله ی خود تحت عنوان مهاجرت در کشورهای جهان سوم در سال ۱۳۶۷، ضمن بررسی پدیده ی مهاجرت در این قبیل کشورها و انگاشتن آن به عنوان یک پدیده ی اجتماعی، به بحث در مورد این پدیده و اثرات آن در کشور هند پرداخته است. به عنوان مثال، خاطر نشان می کند در هندوستان تصمیم گرفته شد برای کنترل مهاجرت روستائیان به شهرهای بزرگ، اقدام به احداث شهرک های اقماری نزدیک به شهر حیدرآباد نمایند. پس

از مدتی این شهرک ها، به سمت شهرهای بزرگ رشد نمود و به شهرهای بزرگ متصل گردید، و مشکلات همان شهرها را به بار آورد.

سینگ راملوشان و سینگ رانا پ - ب در مقاله ی خود تحت عنوان تحولات و تغییرات شهرنشینی در هندوستان در سال ۱۳۶۹، روند شهرنشینی در هندوستان را در طی سال های ۱۹۰۱ تا ۱۹۸۱ مورد بررسی قرار می دهد و توجه ویژه خود را بر روی شهرهای میلیونی و بیشتر متمرکز می سازد و در نتیجه گیری به مطالعه ی مناطق شهری آینده در هندوستان و پاره ای از مسایل وابسته به شهرنشینی می پردازد. داتا در اثر خود تحت عنوان شهرنشینی در هند در سال ۲۰۰۶ در کنفرانس جمعیتی اروپا، شهرنشینی را یکی از شاخص های انتقال از اقتصاد سنتی روستایی به مدرن می داند. وی مورفولوژی شهری و شهرنشینی این کشور را در طی یک قرن با توجه به آمارهای موجود مورد بررسی قرار داده و عنوان می کند رشد شهرها و توده های عظیم شهری، دولت این کشور را در ارائه ی هرچه بهتر خدمات به شهرنشینان ناتوان کرده که در نتیجه ی آن عدم توسعه یافتگی را به دنبال داشته است. وارثی و همکاران، در مقاله ای تحت عنوان تحلیلی بر تحولات جمعیتی کشور هندوستان در سال ۱۳۹۰، به این نتیجه می رسند کشور هند از نظر شهرنشینی از جمله کشورهای با درصد پایین جهان بوده و این کشور علی رغم این که نزدیک به نیم میلیارد سکنه ی شهرنشین و چندین شهر میلیونی دارد، جزو کشورهای با درصد بالای جمعیت روستانشین محسوب می شود و حدود ۳۲ درصد ساکنان آن، شهرنشین هستند؛ در حالی که در سطح جهانی به طور متوسط، هم اکنون حدود نیمی از مردم دنیا، ساکن شهرها هستند.

در پژوهش حاضر تلاش می شود تا یک شناخت کلی از ویژگی های شهرنشینی در این کشور و الگوی غالب در آن ارائه شود. در واقع سؤالاتی که این پژوهش در پی یافتن پاسخ آن هاست، به این قرار است که چه معیارهای کمی برای شناخت شهرها در این کشور وجود دارد؟ در این کشور، شهرنشینی را چگونه تعریف کرده و الگوی غالب شهرنشینی در آن چگونه است؟ نرخ رشد شهرنشینی در این کشور با توجه به آمارهای موجود، چه تحولاتی را پشت سر گذاشته است؟ براین اساس، هدف کلی بررسی تغییر و تحولات شهرنشینی در کشورهای جهان سوم، خصوصاً کشور هند است.

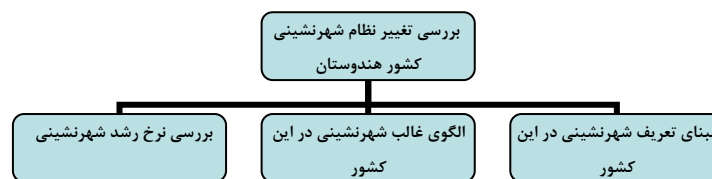
نمودار ۱ - نواحی شهری با بیش از ۱۰ میلیون نفر در دنیا در سال ۲۰۱۰

(World Development Report 2009, World Bank, Washington, D.C., 2009)

با توجه به نمودار ۱، از میان نواحی شهری با تراکم ۱۰ میلیون نفر می توان این گونه استنباط کرد، دهلی نو، بمبئی و کلکته از جمعیت پذیرترین شهرهای دنیا محسوب می شوند که ضرورت توجه به این چنین شهرهایی جهت اداره ی درست آن ها، از سوی حاکمان محلی ضرورت می یابد؛ زیرا ارائه ی خدمات بهینه و برقراری اصل عدالت اجتماعی و تعادل فضایی از سوی دولت ها، در گرو شناخت درست میزان جمعیت این قبیل شهرهاست.

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نظر روش تحقیق، با توجه به مؤلفه های مورد بررسی، از نوع تحقیقات توصیفی-تحلیلی بوده و در پاره ای موارد از مطالعات تطبیقی نیز استفاده شده است. اطلاعات و داده های اولیه از منابع اینترنتی و مرکز سرشماری کشور هندوستان و هم چنین منابع لاتین مرتبط با موضوع جمع آوری گردید و از نرم افزار Excel به منظور بیان تصویری نتایج پژوهش و ترسیم نمودارهای مورد نیاز استفاده گردید. مؤلفه های مورد بررسی در پژوهش حاضر، به صورت شماتیک در فلوچارت زیر نشان داده می شود.

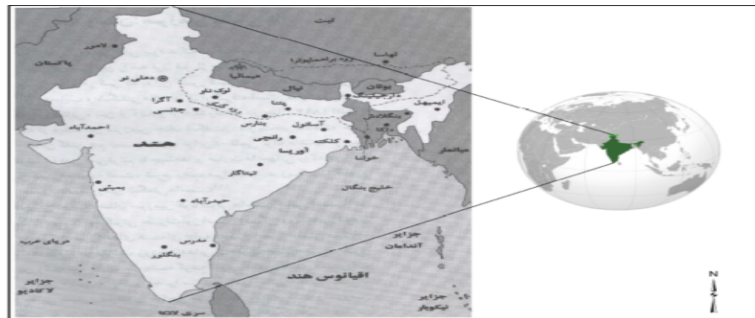

فلوچارت مؤلفه های مورد بررسی

شناسه ای کلی از هندوستان

شبه قاره هندوستان را می توان به ۴ منطقه ی جغرافیایی کاملاً مشخص تقسیم کرد: کوه های

همالیای، دشت های شمالی رود گنگ و شاخه های آن (دشت گنگ)، فلات جنوبی (دکن) که حدود آن با تپه ها و کوه های کم ارتفاع (گات شرقی و غربی) مشخص می شود و منطقه ی بیابانی شمال غربی (بیابان تاتار). علاوه بر این مناطق، هندوستان سه گروه جزایر اقیانوسی را هم شامل می شود. (گودین، ۱۳۸۳: ۱۳)

نقشه ۱) معرفی موقعیت کشور هندوستان، منبع: گودین ۱۳۸۳

هند، بخش بزرگ جنوب آسیا و شبه قاره هند را به خود اختصاص داده است. این کشور با پاکستان، بنگلادش، نپال، بوتان، چین و برمه هم مرز است. جغرافیای هند بسیار متنوع است و کوه، بیابان، دشت، تپه و فلات را شامل می شود. آب و هوای این کشور، از حاره ای در جنوب تا آب و هوای معتدل در شمال متغیر است. مساحت ناحیه ی قابل کشت هند ۱,۲۶۹,۲۱۹ کیلومتر مربع (۷۸/۵۶٪ کل مساحت کشور) است که به دلیل رشد جمعیت روبه افزایش شهرنشینی، رو به کاهش است.

معرفی کمی و کیفی شناسایی شهر از روستا در کشور هند

در هر کشوری معیارهایی جهت تعریف روستایی شهری بودن وجود دارد که به طور کلی، تعریف یک واحد شهری طبق استانداردهای ارائه شده ی این کشور، اینگونه است:

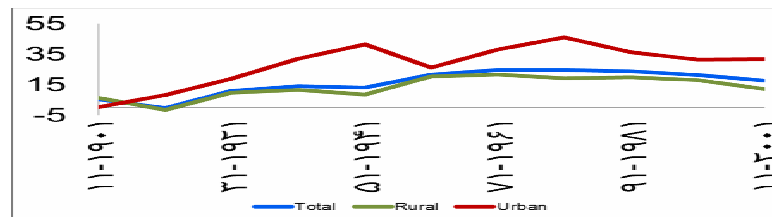
۱- تمام نقاطی که دارای شهرداری، شرکت و هیئت مدیره است به وسیله ی انجمن های ناحیه ای همان منطقه، شهر شناخته می شود.

۲- حداقل جمعیت آن ۵۰۰۰ نفر

۳- حداقل ۷۵ درصد از مردان بالغ آن شهر به مشاغل غیر از مشاغل کشاورزی اشتغال دارند.

۴- تراکم جمعیت در هر یک کیلومتر مربع حداقل ۴۰۰ نفر باشد.

جمعیت مورد مطالعه	سال ۲۰۰۱	سال ۲۰۱۱	میزان تفاوت
روستایی	۷۴/۳	۸۳/۳	۹
شهری	۲۸/۶	۳۷/۷	۹/۱
هند	۱۰۲/۹	۱۲/۱	۱۸/۱

جدول ۱- بررسی میزان تفاوت جمعیت شهری و روستایی (منبع: www.censuindia.gov.in)نمودار ۲- بررسی روند شهری و روستایی هند از ۱۹۰۱ تا ۲۰۱۱ (منبع: www.censuindia.gov.in)

در ابعاد کمی هم برای این کشور، معیارهایی به شرح زیر تعریف شده است:

دهکده: ۴۹۹۹ نفر - روستای کوچک: ۹۹۹۹-۵۰۰۰ نفر - روستای بزرگ: ۳۹۹۹۹-۱۰۰۰۰۰ نفر - شهر کوچک: ۹۹۹۹۹۹-۴۰۰۰۰ نفر - شهر بزرگ: ۴۹۹۹۹۹۹-۱۰۰۰۰۰۰ نفر - شهر متوسط: ۹۹۹۹۹۹۹-۵۰۰۰۰۰ نفر - مادرشهر: ۴۹۹۹۹۹۹-۱۰۰۰۰۰۰ نفر - مگالاپلیس بالای ۵۰۰۰۰۰۰ نفر. از میان کل جمعیت ۱۲۱۰/۲ میلیون نفری سکنه ی هند، به میزان ۳۷۷/۱ میلیون نفر که معادل ۳۱/۱۶ درصد از کل جمعیت این کشور را شهرنشینان تشکیل می دهند که این امر در دهه ی ۲۰۰۱-۲۰۱۱، به میزان ۹۱ میلیون نفر افزایش جمعیت شهری را نشان می دهد.

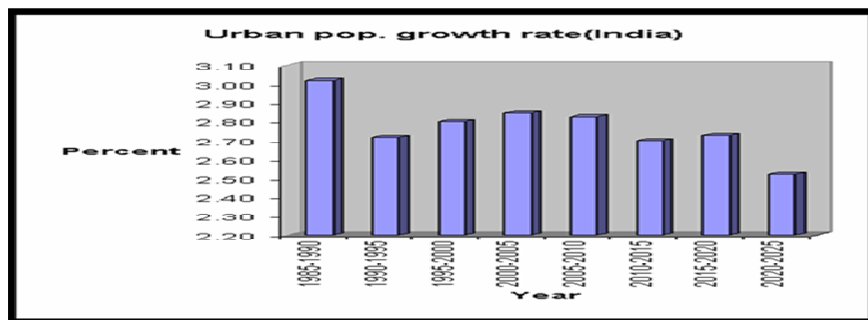
انواع واحدهای شهری	سرشماری ۲۰۱۱	سرشماری ۲۰۰۱
شهرها	۷۹۳۵	۵۱۶۱
شهرهای نوع اول (قانونی)	۴۰۴۱	۳۷۹۹
شهرهای نوع دوم (سرشماری شده)	۳۸۹۴	۱۳۶۲
توده های شهری (UAS)	۴۷۵	۳۸۴
نواحی حومه ای (OGS)	۹۸۱	۹۵۳

جدول ۲- تعداد شهرهای قانونی و حومه ای در هند (منبع: www.censuindia.gov.in)

شهرنشینی در هند

نرخ رشد شهری در کشور هند، با توجه به نمودار ۳ از سال ۱۹۹۰ تا ۱۹۹۵ بیشترین

میزان را به خود اختصاص داده است که این میزان به رقم ۳ درصد در سال متغیر بوده است. بعد از آن بین سال های ۲۰۰۰ تا ۲۰۰۵ بیشترین میزان یعنی معادل ۲/۹ درصد را در بر گرفته است. در بررسی روند تغییرات نرخ رشد شهری، متوجه تغییرات نوسانی آن می شویم؛ به طوری که ابتدا روند صعودی و سپس نزولی داشته است و پیش بینی می شود در سال ۲۰۲۵، میزان رشد شهرنشینی به کمتر از ۲/۵ درصد برسد.

نمودار ۳_ نرخ رشد شهری در کشور هند www.unhabitate.org

مطالعه ی شهری شدن جهان سوّم، باید با عنایت به دو دوره ی متمایز صورت پذیرد و بعد در ارتباط با جهان غرب، مورد بررسی قرارگیرد. دوره ی اوّل شامل دوره ی شهری شدن درونزا یا ارگانیک منطقه می گردد و دوره ی دوّم شهری شدن تحمیلی، مشروط و از خود بیگانه. گذشته ی جهان سوّم، نشان داده است که بعضی مناطق از قبل دارای شهرنشینی بوده اند، مانند خاورمیانه که می تواند مدّعی طولانی ترین تاریخ تکامل مستمر شهری باشد. اما بعضی از مناطق، فقط زندگی عشایری داشته اند. در گذشته معمولاً نبود تکنولوژی مناسب، منابع محدود آب به عنوان عامل اصلی توزیع جمعیت عمل می کرده است. در دوره ی شهری شدن درون زا، معمولاً اغلب شهرهای مهم کشورهای جهان سوّم در داخل خشکی های آن پا گرفته و تکامل یافته بودند. در دوره ی شهری شدن درون زای جهان سوّم، معمولاً سه عامل بیش از همه در شکل گیری شهرنشینی تأثیر داشته اند. این عوامل عبارتند از: ج ۱) عامل سیاسی: پدید آمدن حکومت های متمرکز با ارتش حرفه ای. ۲) عامل اقتصادی: رونق تجارت در مسیرهای دور و نزدیک. ۳) عامل عقیدتی یعنی مذهب. در برنامه های توسعه ای اخیر، هند بر توسعه ی شهرهای کوچک و میانی تأکید داشته است. در

مقایسه با سایر کشورهای آسیایی، فرآیند شهرنشینی در هند در یک دهه ی گذشته نسبتاً مناسب بوده است. فرآیند شهرنشینی در هند با سایر کشورها آسیایی، خصوصاً کشورهای آسیای جنوب شرقی متفاوت است. در هند پدیده ای به نام نخست شهری وجود ندارد. بمبئی به عنوان مثال ۵/۸ درصد جمعیت شهری هند را در سال ۱۹۹۱ دارا بوده است و پس از آن کلکته، با ۵/۶ درصد جمعیت شهری هند در مکان های بعدی رتبه بندی شهری از نظر جمعیت قرار دارد. کشور هند به عنوان یکی از پرجمعیت ترین کشورها، هنوز کشوری روستایی باقی مانده است. از مهمترین عواملی که سبب پایین نگه داشته شدن نرخ شهرنشینی در این کشور شده است، می توان به عواملی چون برخورداری از زمین های حاصل خیز و آب فراوان از یکسو و اجرای برنامه های توسعه ی صنایع روستایی و حمایت از این صنایع از سوی حکومت اشاره کرد؛ اما رشد بخش شهری آن، هم از نظر میزان مطلق و هم از نظر درصد سهم آن از کل جمعیت، در قرن اخیر با سرعت زیاد فزونی گرفته است که از مهمترین عواملی که معلول رشد جمعیت شهری در این کشور است، می توان به مهاجرت، افزایش طبیعی جمعیت، افزایش نواحی جدید تحت عنوان شهر در این کشور اشاره کرد. شهرنشینی در هند را می توان به دو مقطع مشخص پیش از استقلال و پس از آن تقسیم کرد. بسیاری از شهرهای بزرگ کنونی هند، در قرون وسطی پای گرفته اند. این شهرها در داخل سرزمین و بیشتر شهرهای حاکم نشین و مقر حکومتی بوده اند. راه های تجاری و وجود مراکز مذهبی، زمینه های دیگر رشد شهرهای بزرگ محسوب می شدند.

سلطه ی انگلیس تغییرات عمده ای در سکونتگاه های کشور ایجاد کرد. الغای دربار به عنوان مصرف کننده ی اصلی تولیدات صنایع کوچک و دستی، به همراه رقابت تولیدات اروپایی بخصوص در زمینه ی منسوجات، به تدریج موجب نابودی این صنایع و بسیاری از شهرهای قدیمی شد. یکی دیگر از علل نابودی شهرها، تغییر مسیر خطوط ارتباطی بود که با ورود راه آهن به هند رخ داد. بندرگاه های کشور و آرایش فضایی و جای گیریشان در سرزمین، مراکز مدیریتی و راه آهن، عواملی بودند که الگوی سکونتگاه های دوران جدید را تدوین می کردند. روند شهرگرایی در دوران سلطه ی انگلیسی ها بر خلاف غرب که با صنعتی شدن تعریف می شد، بدان ارتباط نداشته و این نقاط فقط انبارهایی برای انباشت

مازاد جمعیت روستایی محسوب می شدند. در این دوران برخی شهرهای انتخابی با عملکردهای اقتصادی از سوی انگلیسی ها برگزیده شده (امکچی، ۱۳۸۳: ۱۰۵) و علل به وجود آمدن شهر استعماری فقط حفظ و کنترل سایر منابع و اخراج منابع تولید شده و تخلیه ی کالاهای ساخت غرب بود. بدین سبب، بیشتر به بنادر توجه داشتند. «چون بنادر محل تلاقی راه های دریایی با راه های زمینی و راه آهن بود، شهرهای استعمارزده، هر نقشی که در دوره ی استعمار می پذیرفتند، تنها در جهت نیاز استعمار به آن نقش شهری بود؛ اما از آنجا که حاکمیت گذشته، همان طور مالک همه چیز باقی ماند و همه چیز را رقم می زد، حیات شهرها نیز به دست او درگرددش بود.

ایجاد پایتخت های جدید، اسکان اجباری عشایر، ایجاد مراکز نظامی، مسایلی اند که حیات شهرهای جدید را ورق می زنند.» با ایجاد تأسیسات لازم و صناعی که بیشتر گرایش به استقرار در نواحی بندری، در جهت تسهیل تجارت و بازرگانی خارجی داشته اند، نظام قطبی شده ی شهرنشینی در هند را تقویت کردند.

دوران پس از استقلال هند برای این کشور، همراه بود با رشد اقتصادی بیشتر و پیروی از الگوی توسعه ی صنعتی که شهرنشینی با نرخ بالاتر از پیش را برای کشور به ارمغان آورد. رشد کشاورزی نیز، موجب پدیدار شدن شهرهای کوچک شد که با حوزه ی اطرافشان دارای ارتباط حیاتی بودند؛ اما فارغ از این که چه تحولاتی موجب رشد شهرنشینی در هند شد، نکته ای که در اینجا بدان می توان اشاره کرد، رشد جمعیت با نرخ های غیرهمسان در شهرهایی با اندازه ی متفاوت بود؛ زیرا به رغم رشد سریع جمعیت، فقط چند شهر بزرگ بودند که از این رشد برخوردار شده و شهرهای کوچک به کندی رشد می کردند. در واقع می توان گفت که در شهرهای ۱۰۰ هزار نفری و بیشتر رشد مداوم موجب افزایش سهم این گروه از شهرها، از جمعیت شهرنشین در کشور شده است. شهرهای ۲۰ تا ۱۰۰ هزار نفری در یک تحلیل از جمعیت شهری از این کشور تقریباً سهمشان با نوساناتی ثابت باقی مانده و سهم شهرهای زیر ۲۰ هزار نفر از جمعیت شهری در طول ۸۰ سال، بتدریج کاهش یافته است.

طبقه های شهری	جمعیت شهری مربوط به هر طبقه	میزان سهم شهری به تفکیک هر طبقه	نرخ رشد سالیانه از ۲۰۰۱-۲۰۱۱	رشد مطلق ۲۰۰۱-۲۰۱۱	تعداد شهرها
شهرهای بالای یک میلیون نفر	۲۱۶/۴۸۹/۸۴۷	۳۸/۹	۴/۳	+۷۴	۶۰
شهرهایی بین ۵۰۰ تا ۱۰۰ هزار نفر	۱۳۶/۱۲۳/۲۵۳	۲۴/۵	۲/۷	+۳۱	۵۶۶
شهرهایی بین ۱۰ تا ۵۰ هزار نفر	۴۷/۷۶۹/۹۲۴	۸/۶	۳/۱	+۱۲	۶۹۶
شهرهایی بین ۲۰ تا ۵۰ هزار نفر	۷۸/۵۸۱/۴۴۰	۱۴/۱	۳/۹	+۲۵	۲/۵۹۹
شهرهایی بین ۱۰ تا ۲۰ هزار نفر	۷۷/۱۵۴/۶۱۷	۱۳/۹	۴/۳	+۲۶	۵/۶۷۳

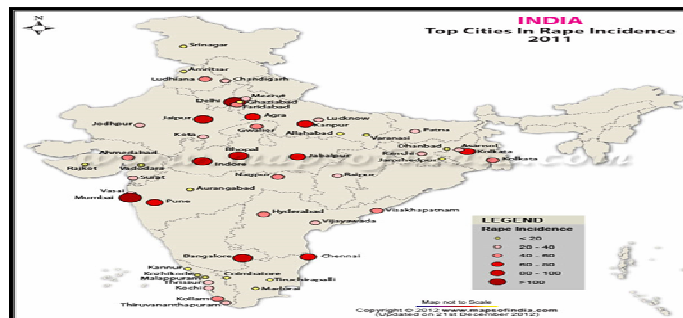
جدول ۳- بررسی شهرها و طبقه بندی آن ها در سال ۲۰۱۱ هند www.censuindia.gov.in

مشخصه‌ی اصلی بسیاری از کشورهای در حال توسعه، توجه بیش از اندازه به آن دسته از شهرهایی است که دارای کارکرد جهانی بوده است و چیزی که به توسعه ی سیستم شهری برمی گردد، این است که این دسته از شهرها، چه وظایفی در تقسیم کار جهانی داشته و چگونه می توانند در مقیاس فراملی به سرمایه گذاری یا جذب سرمایه پردازند؟ (satterthwaite, Tacoli, 2003, p. 64)

این درحالی است که شهرهای کوچک و متوسط اندازه که عمده ی شهروندان و ساکنان شهری در این گروه از شهرها جای می گیرند و نیازمند توجهات بیشتری از سوی دولت ها هستند که این ویژگی در مورد کشور هند، بارزتر می گردد؛ زیرا در این کشور به دلایل سیاسی و آماری، رشد و تکثیر قارچ گونه ی شهرهای کوچک باسکنه ی ۱۰ تا ۲۰ هزار نفر، همچنان مبهم باقی مانده است و این دسته از شهرها، هیچ جایگاهی در برنامه ریزی و توسعه ی شهری ندارند. این شهرهای کوچک در واقع، حاشیه نشینان شهرهای بزرگ هستند که به عنوان قوی ترین عامل محسوب می شود.

تعداد این دسته از شهرها طبق جدول بالا در سال ۲۰۱۱، حدود ۵۶۷۳ شهر با جمعیتی معادل ۷۷ میلیون سکنه برآورد شده است که طبق استانداردهای بین المللی، شهرهای درجه ۴ شناخته می شوند. تعداد شهرهای متراکم که به عنوان شهرهای درجه ۱ و اولیه شناخته می شوند، ۶۰ شهر برآورد شده است که نسبت به سایر طبقه های شهری، میزان سهم شهری بیشتری دارد (حدود ۳۸/۵ درصد).

مهمترین عوامل شکل گیری این دسته از شهرها علاوه بر عوامل تاریخی، یعنی اهمیت دادن به چند شهر شاخص، می توانند معلول عواملی چون تأمین و گسترش صنایع و فراهم آوری فرصت های شغلی صنعتی و در نتیجه مهاجرپذیری و گسترده شدن این گونه از شهرها دانست. از طرف دیگر توزیع مکانی کارخانه ها و ارتباطات بهم پیوسته ی بازارهای تجاری شهری با یکدیگر، سبب شکل گیری کریدورهای شهری یا مگالاپلیس های هندی شده است؛ به طور کلی تفاسیر و مطالعات صورت گرفته در این کشور، برای این طبقه ی شهری جامع تر بوده و از سطوح پایین شهرنشینی در این کشور پرده برداری می کند؛ زیرا کندی رشد عددی شهرها در این رده نسبت به سایر طبقات، گواه بر جمعیت پذیری و مهاجر پذیری این شهرها بوده است که آن را از لحاظ فیزیکی بزرگتر کرده است.

نقشه ۲- متراکم ترین نواحی شهری هند در سال ۲۰۱۱ (www.mapsofindia.com)

این اندازه و روند پیچیده ی شهرنشینی در هند، دولت هند را بر آن داشته است تا کمیسیونی به نام کمیسیون ملی شهرنشینی (national commission on urbanization) تشکیل دهد. این کمیسیون با طرح جامعی، ۶۰۰ شهر را تحت عنوان شهرهای با اولویت ملی (national priority cities, NPCs) و ۳۲۹ شهرک را تحت عنوان تولید کنندگان محرک

اقتصادی (generators of economic momentum) و ۴۹ منطقه را تحت عنوان مناطق با اولویت فضایی شهرنشینی (spatial priority urbanization regions) ارائه داد. هدف از ارائه ی این طرح، درگیر کردن کلیه ی سلسله مراتب فضایی کشور در فرایند رشد بوده است. (شیخی، ۱۳۸۷: ۱۰۰) توجه جدی دولت به توسعه ی یکپارچه ی شهرهای کوچک و میانی معطوف است. از ششمین برنامه ی توسعه ی ملی هند (۱۹۸۰-۱۹۷۹) شروع شده است و تاکنون دنبال می شود. هدف اصلی این برنامه، کاهش مهاجرت از روستاها به شهرها و نیز از شهرهای کوچک به شهرهای بزرگ است از طریق توسعه ی شهرهای کوچک و میانی منتخب که قابلیت تولید رشد اقتصادی و ایجاد اشتغال دارند.

اهداف عمده ی توسعه ی شهرهای کوچک و میانی یکپارچه (IDSMT)، موارد زیر را

شامل می شود:

۱- بهبود زیرساخت ها در شهرهای کوچک و میانی که قابلیت تبدیل به مراکز رشد

اقتصادی و اشتغال منطقه را دارند.

۲- تمرکز زدایی رشد اقتصادی و فرصت های اشتغال و ترویج شهرنشینی پراکنده با

استفاده از مزیت های پیوندهای عملکردی بین روستاها و شهرک ها و شهرها از طریق رویکرد برنامه ریزی منطقه ای. (زبردست، ۱۳۸۳: ۴۹-۴۸) سیاست ایجاد و تقویت شهرهای میانی در هند از راهبردهای شناخته شده ی شهرنشینی در هند است. این راهبردها در مطالعه ی جنبه های رفتارهای مهاجرت روستا به شهر احمدآباد مورد بررسی قرار گرفته است. یافته های این مطالعه، حاکی از آن است که این سیاست می تواند از ورود مهاجرین روستایی به شهرهای بزرگ جلوگیری و مهاجران روستایی را جذب نماید. (باقری، ۱۳۷۷: ۱۰۹) در دو دهه ی گذشته، الگوی توسعه ی صنعتی غیرمتمرکز در رشد شهرهای کوچک و متوسط که در هند دنبال می شود، از موضوع های قابل توجه پژوهشگران بوده است. این پرسش مطرح است که آیا فرم های غیرمتمرکز اقتصادی و رشد شهرهای کوچک و متوسط می تواند توسعه ی متوازن تری را در بلند مدت به لحاظ اجتماعی و فضایی فراهم کند؟ در همین ارتباط، مورد پژوهش در یک شهر متوسط به نام یتراچنگودو نشان داد که پویایی های اجتماعی محلی در ایجاد شرایط و زمینه ی توسعه ی اقتصادی، اهمیت اساسی

دارند. (شیخی، ۱۳۸۷: ۱۰۱) اگرچه ۳/۴ مردم هند در روستاها زندگی می کنند، شهرها حدود پانصد میلیون نفر جمعیت را در خود جای داده اند. ۲۲ شهر در هندوستان، جمعیتی بیش از یک میلیون نفر دارند و از این میان هفت شهر واقعاً پرجمعیت هستند. بزرگترین و پرجمعیت ترین شهر هندوستان، کلکته است که در ایالت بنگال در شمال شرقی کشور قرار گرفته است. کلکته که پایتخت پیشین دولت بریتانیا در هند بود، برای جمعیتی در حدود ۲/۵ میلیون نفر طراحی شده؛ ولی در حال حاضر دوازده میلیون نفر را در خود جای داده است. دومین شهر بزرگ هندوستان، بمبئی است که در کنار ساحل غربی قرار گرفته و به دروازه ی هندوستان واقع شده است، پایتخت تجاری کشور و بزرگترین شهر تولیدکننده ی فیلم سینمایی در سطح جهان است. دهلی نو، پایتخت هندوستان و سومین شهر بزرگ کشور است که شامل دهلی نو و دهلی قدیم است. دهلی قدیم در قرن هفدهم پایه گذاری شده است و دارای دروازه ها، بازارهای پر ازدحام و کوچه های باریک است که گواهی بر قدیمی بودن این شهر است. دهلی نو شهری است که با خیابان های پهن و مشجر طراحی شده و مناطقی برای بازرگانی مدرن، ادارات دولتی و ساختمان های مسکونی در آن پیش بینی شده است. بنگلور مرکز ایالت مرکزی-جنوبی کارناتا کاست که جمعیتی حدود شش میلیون نفر دارد. بنگلوریکی از شهرهای جهان است که سرعت رشد بسیار بالایی دارد. در این شهر صنعت نرم افزارهای رایانه ای در سطح جهان وجود دارد و بعضی این شهر را «دره ی سیلیکون هندوستان» (نام دره ی سیلیکون نخستین بار به ناحیه ای در جنوب شرقی سانفرانسیسکو اطلاق شد که شرکت های کامپیوتری در آن متمرکز بودند) می نامند. این شهر به شهر صنایع الکترونیک و مُد نیز مشهور است. چنای که قبلاً مدرس نام داشت، مرکز یکی از ایالت های جنوبی هند تامیل نادوست. این شهر با جمعیتی بیش از ۵ میلیون نفر، یک بندر دریایی امروزی است که ریشه های باستانی دارد و مربوط به دوران دراویدی است. احمدآباد مرکز ایالت گجرات در غرب هندوستان است. این شهر ۴/۸ میلیون نفر جمعیت دارد و مرکز نساجی و بازرگانی و دومین شهر مهم غرب کشور بعد از بمبئی است. حیدرآباد، مرکز ایالت آندرا پرداش است که جمعیت آن ۴/۲ میلیون نفر است. (گودین، ۱۳۸۳: ۲۷-۲۹)

چشم می خورد. لذا در نظر داشتن چنین مسایلی در برنامه ریزی منطقه ای، به منظور دست یابی به زندگی شهری توأم با آرامش و صلح و صفای هرچه بیشتر ضروری است. (سینگ راملوشان و سینگ رانا، ۱۳۶۹: ۱۷۹)

سابقه ی توجه به شهرهای کوچک و متوسط در هند

در ۱۹۷۵ در کنفرانسی با حضور وزرای ایالات مختلف هند در بوپال برگزار شد، نخست وزیر وقت، طی نامه ای به نکاتی اشاره کرد که در واقع فتح بابی بر مباحث مربوط به شهرهای کوچک و متوسط در هند بود. طی این بیانیه، آهنگ رشد شهرنشینی بسیار سریع است. این رشد سریع، موجب ظهور حوزه های عظیم ابرشهری شده و سهم عمده ای از جمعیت کشور در شهرهای بسیار بزرگ متمرکز شده اند. هم چنین شهرهای کوچک و متوسط، جمعیتشان را از دست داده و قادر نیستند نیروی جاذب شهرهای بزرگ را ختنی کنند. آن گاه نتیجه گرفت که مجموعه ی این مسائل، توجهی خاص از سوی سیاست گذاران را می طلبد؛ زیرا پیشگیری و محدود کردن چنین گرایش انحطاط آمیزی با پیش بینی ها و برنامه ریزی های هوشمندانه امکان پذیر است. (امکچی، ۱۳۸۳: ۱۰۶) از جمله برنامه های ملی هند در ارتباط با لزوم توجه به نظام سلسله مراتبی و موقعیت فضایی سکونتگاه ها در این کشور، می توان به موارد زیر اشاره کرد:

- مراکز فعالیت و سرمایه گذاری باید با سیاست های تشویقی به شهرهای کوچک یا یک روستای مرکزی از میان مجموعه ای از روستاها انتقال یابند.
- نهادهای فیزیکی، مدیریتی و مالی باید برای برانگیختن اقتصاد روستایی تأمین شوند.
- ارتباط سلسله مراتبی شهرهای کوچک با بزرگترین سکونت گاههای شهری همان حوزه برقرار شود.
- تهیه ی طرح جامع برای ۵۷۵ شهر و پیش بینی و تأمین زیرساخت ها، بهبود شبکه ی ارتباطی و سیستم فاضلاب، خانه سازی و تأمین بهداشت در جهت ارتقای سطح کیفی این نقاط جمعیتی صورت گیرد. (همان: ۱۰۸)

- از جمله عواملی که توانسته اند به عنوان محرکه ی رشد اقتصادی به افزایش جمعیت شهرهای این کشور کمک کنند، به عواملی مثل ایجاد تنوع در مشاغل، صنعتی کردن کشاورزی و مدرنیزه کردن صنایع کوچک به عنوان محرک اقتصادی می توان اشاره کرد.

مفاهیم پایه در شناخت الگوی شهرنشینی در هند

- ۱- شهرنشینی نامتوازن، باعث رشد طبقه ی اول (شهرهای میلیونی) می شود.
- ۲- افت شهرنشینی بدون صنعتی شدن و پایه های قوی اقتصادی شکل می گیرد.
- ۳- شهرنشینی به طور عمده، نتیجه ی انفجار جمعیتی و فقر، موجب مهاجرت روستایی به شهر شده است.
- ۴- شهرنشینی سریع موجب رشد توده ای و عظیم زاغه ای شده که به دنبال آن زندگی غیراستانداردی را ایجاد خواهد کرد که سبب کاهش کیفیت زندگی شهری می شود.
- ۵- افزایش شهرنشینی، فشاری را به شهر وارد نمی کند؛ در حالی که این فشار، متوجه روستاییان خواهد بود.
- ۶- کیفیت نازل زندگی مهاجران روستایی شهری منجر به افت کیفیت شهرنشینی می شود.
- ۷- آشفته گی شهری ناشی از مهاجرت بی رویه به این شهرها، فروپاشی شهری را به دنبال خواهد داشت.

الگوی شهرنشینی در کشور هند به وسیله ی تداوم تمرکز جمعیتی و فعالیت ها در شهرهای بزرگ شناخته می شود؛ به طوری که دیویس از اصطلاح فراشهرنشینی (over urbanization) استفاده کرده و آن به معنای جایی است که تهی دستی شهری و فقر روستایی در کنار هم وجود دارند و این نتیجه ی چیزی است که از آن در جهان سوم، به عنوان پویایی شهری یاد می کنند؛ زیرا در این گونه از شهرها مهمترین ویژگی آن وجود بخش غیر رسمی، غیرمولد و غیرمؤثر است که شدیداً در حال افزایش بوده و شهرنشینی در این کشور، همانند سایر کشورهای در حال توسعه ی دنیا، شبه شهرنشینی نامیده می شود. جایی که تازه واردین به شهر، بر شهری شدن پافشاری نکرده بلکه اصرار بر تداوم و گسترش فرهنگ روستایی خود

در شهرها دارند. فرآیند شهرنشینی و انفجار جمعیتی در این کشور نتیجه ی مهاجرت نبوده؛ بلکه می تواند ناشی از افزایش طبیعی آن باشد. (Davies Kingsley and Golden H.H, 1:1954) شکل گیری شهرهای میلیونی به گفته ی پرمی در سال ۱۹۹۱، معلول عواملی چون مهاجرت خارجی روستایی به شهرهاست که مستقیماً به افزایش جمعیت این قبیل شهرها منجر می شود و تأثیر این روند را می توان در نقصان ارائه ی خدمات شهری به شهروندان و کاهش کیفیت زندگی مشاهده کرد. (Premi, M. K. 1991:1)

مشکلات شهرنشینی این کشور

مشکل شهرنشینی به طور کلی مظهر شهرنشینی نامتوازن و بی قرینه است؛ از این رو مشکلات شهرنشینی در کشور هند به عنوان مشکلات پایه ای در حوزه ها یا فیلدهایی قابل بررسی است؛ مثل: مسکن، وجود محله های فقیر نشین، حمل و نقل، آب و فاضلاب، آلودگی آب و هوا، ناکافی بودن ارائه خدمات برای ایجاد زیرساخت های اجتماعی مثل بیمارستان و مدرسه و... (Vaidya C., 2009:10) همان طور که کندور در سال ۱۹۹۷ در مورد شهرهای درجه اولی مثل کلکته، بمبئی، دهلی و مدرس عنوان داشته که سطح اشتغال در مورد این چنین شهرهایی به حد نهای خود رسیده و اشباع شده است. از آن جایی که این شهرها از فقر شهری، بیکاری، کمبود مسکن، بحران خدمات زیر بنایی رنج می برند، شهرهای بزرگ توانایی جذب این مهاجران روستایی بیسواد و فاقد زمین را ندارند؛ زیرا این افراد علاوه بر عدم داشتن درآمدهای کافی و سرمایه های لازم، مهارت های مورد نیاز را در نیروی کار کشاورزی به وجود نیاورده اند. پس گرایش های شدیدی از سوی این مهاجرین به سوی شهرهای طبقه ی اول (شهرهای میلیونی) وجود دارد که می تواند منجر به بحران های شهری شود. بیشتر این شهرها، تکنولوژی های سرمایه بر را مورد استفاده قرار می دهند که نمی تواند مشاغلی را متناسب با مهارت های کم روستاییان ایجاد کنند که اثرات آن را می توان به صورت تبدیل فقر شهری به فقر روستایی مشاهده نمود که تداوم آن، سبب بازماندن شهرها از اهداف اولیه ی خود یعنی آسایش، رفاه و امنیت می شود و چیزی جز پوسیدگی شهری را به دنبال نخواهد داشت. این چنین شهرهایی هرگونه سرپناه، آب آشامیدنی، برق و

فاضلاب را از مهاجرین فقیر روستایی سلب کرده و حاضر به ارائه ی این دسته از خدمات نخواهد بود که همین امر فعالیت های ضد اجتماعی و جرم را تشدید می کند. (Kundu, 1997: p. 24-32)

ارائه ی راهکارها

۱- سیاست های به کار گرفته شده در برنامه ریزی شهری منسجم برای شهرهای هند، باید طوری باشد که قابلیت عملکرد و میزان بازخوردهای آن را افزایش دهد. پس این برنامه ها باید از انعطاف پذیری خاص خود برخوردار بوده و قابلیت توسعه ای و ترمیمی داشته باشد.

۲- تعادل بین برنامه ریزی شهری و منطقه ای

۳- توسعه ی اقتصادی قوی بر مبنای توسعه ی اقتصادی شهری

۴- توسعه ی اقتصاد روستایی و شهری با تأکید بر صنعتی کردن روستائیان و محصولات کشاورزی؛ زیرا محصولات خام و اولیه ی روستاها به شهرها منتقل می شود و اقتصاد شهری را می سازد.

۵- برنامه ریزی شهری و مسکن برای افراد بی خانمان، باید رویکرد انسانی داشته باشد. (Kundu, A. Sarangi, N. Dash, B.P (2003)

نتیجه

فرایند شهرنشینی در هند با سایر کشورهای آسیایی، خصوصاً کشورهای آسیای جنوب شرقی متفاوت است. در هند پدیده ای به نام نخست شهری وجود ندارد.

کشور هند به عنوان یکی از پرجمعیت ترین کشورها، کشوری روستایی باقی مانده است. از مهمترین عواملی که سبب پایین نگه داشته شدن نرخ شهرنشینی در این کشور شده است، می توان به عواملی چون برخورداری از زمین های حاصلخیز و آب فراوان از یکسو و اجرای برنامه های توسعه ی صنایع روستایی و حمایت از این صنایع از سوی حکومت اشاره کرد. اما رشد بخش شهری آن، هم از نظر میزان مطلق و هم از نظر درصد سهم آن از کل جمعیت، در قرن اخیر با سرعت زیاد فزونی گرفته است که از مهمترین عواملی که معلول رشد جمعیت شهری در این کشور است، می توان به مهاجرت، افزایش طبیعی جمعیت، افزایش نواحی جدید تحت عنوان شهر در این کشور اشاره کرد. نرخ رشد

شهرنشینی در کشور هند از سال ۱۹۹۰ تا ۱۹۹۵، بیشترین میزان را به خود اختصاص داده و این میزان به رقم ۳ درصد در سال متغیر بوده است. بعد از آن بین سال های ۲۰۰۰ تا ۲۰۰۵ بیشترین میزان یعنی معادل ۲/۹ درصد را دربرگرفته است. در بررسی روند تغییرات نرخ رشد شهری، متوجه تغییرات نوسانی آن می شویم؛ به طوری که ابتدا روند صعودی و سپس نزولی داشته است و پیش بینی می شود در سال ۲۰۲۵، میزان رشد شهرنشینی به کمتر از ۲/۵ درصد برسد. بررسی کمی نرخ رشد شهرنشینی در این کشور، نشان می دهد از میان کل جمعیت ۱۲۱۰/۲ میلیون نفری سکنه ی هند، به میزان ۳۷۷/۱ میلیون نفر، یعنی معادل ۳۱/۱۶ درصد از کل جمعیت این کشور را شهرنشینان تشکیل می دهند. این امر در دهه ی ۲۰۱۱-۲۰۰۱ به میزان ۹۱ میلیون نفر، افزایش جمعیت شهری را نشان می دهد. در این کشور، شهرهای کوچک در واقع حاشیه نشینان شهرهای بزرگ هستند که به عنوان قوی ترین عامل محسوب می شود که تعداد این دسته از شهرها، طبق تفسیرهای صورت گرفته در سال ۲۰۱۱، حدود ۵۶۷۳ شهر با جمعیتی معادل ۷۷ میلیون سکنه برآورد شده است که طبق استانداردهای بین المللی، شهرهای درجه ۴ شناخته می شوند. تعداد شهرهای مترام که به عنوان شهرهای درجه ۱ و اولیه شناخته می شوند، ۶۰ شهر برآورد شده است که نسبت به سایر طبقه های شهری، میزان سهم شهری بیشتری نسبت به سایر طبقات دارد. (حدود ۳۸ درصد) الگوی شهرنشینی در کشور هند، به وسیله ی تداوم تمرکز جمعیتی و فعالیت ها در شهرهای بزرگ شناخته می شود؛ به طوری که دیویس از اصطلاح فراشهرنشینی (over urbanization) استفاده کرده و آن به معنای جایی است که تهی دستی شهری و فقر روستایی در کنار هم وجود دارند و این نتیجه ی چیزی است که از آن در جهان سوم به عنوان پویایی شهری یاد می کنند؛ زیرا در این گونه از شهرها، مهمترین ویژگی آن، وجود بخش غیر رسمی، غیرمولد و غیرمؤثر است که شدیداً در حال افزایش بوده و شهرنشینی در این کشور همانند سایر کشورهای در حال توسعه ی دنیا، شبه شهرنشینی نامیده می شود. جایی که تازه واردین به شهر، بر شهری شدن پافشاری نکرده؛ بلکه اصرار بر تداوم و گسترش فرهنگ روستایی خود در شهرها دارند. فرآیند شهرنشینی و انفجار جمعیتی در این کشور نتیجه ی مهاجرت نبوده؛ بلکه می تواند ناشی از افزایش طبیعی آن باشد.

منابع

- ۱- امکچی، حمیده، شهرهای میانی و نقش آن در چهارچوب توسعه ی ملی، چاپ گستر، ۱۳۸۳.
- ۲- ایمان، محمدتقی، مهاجرت در کشورهای جهان سوم (نظریات، تحقیقات و ارائه چهار چوب نظری)، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۶۷.
- ۳- باقری، اشرف السادات، کارکرد شهرهای میانی در توسعه ی ناحیه ای- مطالعه ی موردی نجف آباد و خمینی شهر، رساله ی دکتری، دانشگاه تربیت مدرس. ۱۳۷۷.
- ۴- زبردست، اسفندیار، اندازه شهر، وزارت مسکن و شهرسازی، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، تهران، ۱۳۸۳.
- ۵- سیف الدینی، فرانک، فرهنگ واژگان برنامه ریزی شهری و منطقه ای، نشر آبیژن ۱۳۸۵.
- ۶- سینگ رانا پ - ب و راملوشان سینگ، تحولات و تغییرات شهرنشینی در هندوستان، فصلنامه ی تحقیقات جغرافیایی، پاییز ۱۳۶۹.
- ۷- شیخی، حجت، تحلیل نقش شهرهای میانی در توسعه ی فضایی کلان منطقه ی زاگرس، رساله ی دکتری، گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه اصفهان، اسفند ۱۳۸۷.
- ۸- گودین، ویلیام هندوستان، ترجمه ی فاطمه شاداب، تهران: انتشارات ققنوس، چاپ اول، ۱۳۸۳.
- ۹- وارثی حمیدرضا و...، تحلیلی بر تحولات جمعیتی کشور هندوستان، فصلنامه ی مطالعات شبه قاره، دانشگاه سیستان و بلوچستان، شماره ۹، صص ۱۷۵-۱۴۹، زمستان ۱۳۹۰.
- 10-Datta, Pranati, **urbanization in India** , population process in urban india areas- European population conferences- 2006.
- 11-Davies Kingsley and Golden H.H: **Urbanisation and development in pre-Industrial areas**, Economic Development and Cultural Change, Vol.3, no 1. 1954.
- 12- kundu .**Trends and Structure of Employment in the 1990s: Implications for Urban, Growth**, Economic and Political Weekly. 1997
- 13-Kundu, A. Sarangi, N. Dash, B.P , **Rural Non-Farm Employment** :An Analysis of Rural, Urban Interdependence, Working Paper, 196, Overseas Development Institute, London. 2003.
- 14-Premi, M. K. **India's Urban Scene and Its Future Implications**, Demography India, 1991.

15-Satterthwaite, D., Tacoli C., **The Urban Part of Rural Development: the Role of Small and Intermediate Urban Centres in Rural and Regional Development and Poverty Reduction**, Human Settlements Rural-Urban Linkages Series, Working Paper 9, IIED, London, p. 64, 2003

16- Vaidya C, Urban issues, **reforms and way forward in India**, Working Paper, Depart. Of Economic Affairs, Ministry of Finance, n°4, p. 10, 2009

17-World Development Report 2009, World Bank, Washington, D.C., 2009

18- **www.censuindia.gov.in**

- Evaluation of the difference between urban and rural populations
- The trend of urban and rural India from 1901 to 2011 (Census of India)
- The number of legal and suburban cities in India (Census of India)
- Densest states in India (Census of India)
- Study of cities and their classification in 2011 in India (Census of India)

19- **www.unhabitate.org**

- Urban growth in India in 2011

20- **www.mapsofindia.com**

- India's densest urban areas in 2011

References

- 1- Amkachi, Hamideh, **shahrhaye miyani & naghshе on dar chaharchobe tose melli**, first publication, 2004.
- 2- Bagheri, Ashraaf Allasadat, **karkarde shahrhaye miyani dar tose nahiyеi- case study (Najaf abad & Khomeini shahr)**, Tarbiyat Modaress university, 1998.
- 3- Datta, Pranati, **urbanization in India**, population process in urban india areas- European population conferences 2006.
- 4- Davies Kingsley and Golden H.H: "**Urbanisation and development in pre-Industrial areas**", Economic Development and Cultural Change, Vol.3, No 1. 1954.
- 5- Godin Viliyam, **Hendostan**, tarjome Fatemeh Shadab, Tehran, entesharate Ghoghnos, First edition, 2004.
- 6- Iman, Mohammad-taghi, **Mohajerat dar keshvarhaye jahane sevom**, adabiyat press, 1988.
- 7- Kundu, A. "**Trends and Structure of Employment in the 1990s Implications for Urban, Growth**", Economic and Political Weekly. 1997

8- Kundu,A. Sarangi,N. Dash,B.P ,**Rural Non-Farm Employment :An Analysis of Rural**, Urban Interdependence, Working Paper, 196, Overseas Development Institute, London. 2003.

9- Premi, M. K. “**India’s Urban Scene and Its Future Implications**”, Demography India, 1991.

10- Satterthwaite, D., Tacoli C., “**The Urban Part of Rural Development: the Role of Small and Intermediate Urban Centres in Rural and Regional Development and Poverty Reduction**”, Human Settlements Rural-Urban Linkages Series, Working Paper 9, IIED,London, p.64, 2003

11- Seyf Aldini , Faranak , **Farhange vahegane barname rizi shahri va mantaghei** , Aijj press , 2006.

12- Sing Ranap – B & Ramloshan sing ,**Tahavolat va Taghirate shahrneshini hendostan**, Journal of Tahghighate joghrafiyaei , 1990.

13- Sheykhi, Hojat , **Tahlile naghshе shahrhaye miyani dar tose fazaei kalan mantagheye Zagros**, ostadane rahnama : Masud Taghvaei & Hamidreza Varesi , resalye doctora , groho jographiya va barname rizi shahri, Isfahan university , 2008.

14- Varesi , Hamidreza , Mehdi Ahmadiyan va Behzade Ranjabrniya , **Tahlili bar tahavolate jamiyati keshvare hendostan**, Journal of motaaleate Shebhe ghaare , Sistan university , No 9 , 2011.

15- Vaidya C, Urban issues, **reforms and way forward in India**, Working Paper, Depart. Of Economic Affairs, Ministry of Finance, N4, p. 10, 2009.

16- World Development Report 2009, World Bank, Washington, D.C., 2009.

17- Zebardast,Esfandiyar, **Andaze shahr**,vezarate maskano shahr sazi ,Markaze motaleat va tahghighate shahr sazi va memari Iran ,Tehran, 2004.

18) ***www.censuindia.gov.in***

- Evaluation of the difference between urban and rural populations
- The trend of urban and rural India from 1901 to 2011 (Census of India)
- The number of legal and suburban cities in India (Census of India)
- Densest states in India (Census of India)
- Study of cities and their classification in 2011 in India(Census of India)

19) ***www.unhabitate.org***

- Urban growth in India in 2011

20) ***www.mapsofindia.com***

- India's densest urban areas in 2011